

A BESZÉLŐK EGYENLŐSÉGE ÉS KONTINGENCIÁJA: SZLEM

Több is veszett Madáchnál
ANDRÉ FERENC

A magyar szlemmozgalom¹

■ A magyar szlemmozgalom 2006-ban kezdődött el, jellemző módon az esztétikai bezárkózásról korábban lemondó képzőművészet, vizuális kultúra szcénáján. Petrányi Zsolt kurátor, akkoriban a Múcsarnok igazgatója szervezte meg az első Budapest szlem-estet, „költők és rapperek párbajaként”.² 2010 szeptemberében a magyar szlem vendégül látja a mozgalom alapítóit, a New York-i Bob Holmant és skype-on a chicagói Marc Smitht a forgalomból kivett, szovjet, Artemovszk nevű teherszállító hajóból átalakított kulturális központban, az A38-on.³

Mindössze néhány információból is világosan látszik, hogy a költészet nem veszített a vizuális fordulattal,⁴ hanem új lehetőségei, új kapcsolódási pontjai és új helyszínei adódtak. Intermediális közegben a költészet (tágabban: az irodalom) már nem élvezi korábbi privilégiumait, hanem zenével és vizuális művészetekkel kölcsönösségen, egyenrangúságon alapuló viszonyokat építhet ki. A helyszínek hordozzák a posztindusztriális és posztidiktatórikus örökséget: a termelés fölöslegessé vált színtereinek lepusztultságát takarják el / töltik meg étellel a különféle művészeti rendezvények.⁵

A szlem az információs társadalom adta kommunikációs lehetőségekkel igen gyorsan terjedt el, középiskolás diákok szerveztek meg szlemesteket Sepsiszentgyörgytől Százhalombattáig. A műfajt könnyen meg lehetett tanulni az internet révén, a hálózati társadalom lehetőségeiből fakadóan pedig nem volt már szükség valamiféle központi engedélyezésre, a legkisebb városokban is ugyanolyan magas színvonalú esteket lehetett megrendezni, mint a komolyabb infrastruktúrával rendelkező intézményekben. Ehhez a szlem olyan adottságai járulnak hozzá, mint:

(1) nincs szüksége presztízkörnyezetre, amely hivatott volna szavatolni a figyelmet akkor is, ha az előadó már órák óta unalmas dolgokról fecseg;

(2) ahhoz, hogy valaki szlemmerként lépjen föl, semmiféle elismertsége, jogosítványa nem kell hogy legyen;

(3) a szlem 3 perces (plusz 15 másodpercnyi türelmi idő) előadások váltakozása, ha elviselhetetlen is egy-egy performansz, ilyen rövid ideig mégis ki lehet bírni;

(4) a szlem erősítőn, mikrofonon, projektoron kívül nem igényel olyan technikai feltételeket, amelyekhez nehéz volna hozzáférni;

(5) az esemény létrejöttéhez leginkább demokratikus viszonyokra: kooperációra, egymásra figyelésre van szükség, a reklámot és promóciót önkéntes alapon végzik előadók és az aktív (nem alárendeltnek tekintett) közönség, amihez rendelkezésükre állnak a közösségi média különféle felületei.

Irodalom- és társadalomtörténeti kontextus

■ A magyar irodalomtörténet felől alig is látható a demokrácia fogalma. Az iskolai oktatás egyszerűen nem bír leszakadni arról a kényelmes és elkedvetlenítő szemléletmódról, hogy a költészetet félistenek művelik; legfőnnebb befogadóként érhetünk hozzá (és szégyelljük magunkat, ha nem hajtunk fejet előtte). Költő az, akinek az arcképe ott lóg az osztályterem falán. Jellemző módon e félistenek között alig is akad nő, amit egyáltalán nem sajnálok, szolidárisabb vagyok nőtársaimmal, mintsem azt szeretném, hogy az ő hullamerev fotóikkal is rögassák az új generációkat. Amit sajnálok, hogy alig vannak csoportképek, főként olyanok, amelyek valamiféle örömteli együttlétet közvetítenének. Hogy az irodalom nem föltétlenül sötétzárka, hanem időben és térben akár egymástól messzire élő embereket összekötő szavak, kifejezésformák igen változatos halmaza, amely mindenkinek, ismétlem: mindenkinek mondhat valamit, amitől úgy érzi, köze van ehhez a veszélyes és gyönyörteli világhoz.

Valamiféle régi félreértés éldegél tovább makacsul, miszerint művészet és demokrácia kizárják egymást, mert ha nem, jönnek az önjelölt költők, vidéki asszonykórusok. Pedig a térség közel-

A dolgozat a Magyar Tudományos Akadémia Domus Programja által támogatott *Metamodernizmus a kortárs irodalomban* című, Keszeg Annával és Nagy Annával közös kutatás keretében jött létre.

múltját és jelenét nézve a dilettantizmus pöffeszkedését nem a demokratikus jogok kiszélesedése hozza magával, ellenkezőleg: a centralizáció, az önkény, a kritika elfojtása, a hatalmi mámor.

Sokat köszönhetnek az uralgó hatalmak a demokrácia félreértésének, annak, hogy akár a legvilágosabb magyar koponyák is képesek vele kapcsolatban azt vizionálni, hogy ott fekszik a minőség vérbé fagyva az általános hozzáférés oltárán. Előjogokra, ranglistákra, a kritika diszkreditálására épülő irodalomtörténetünk lassan nemzeti karakterológiánkká vált.

Egyik legprogresszívebbnek számító költőnk, a nagy Ady Endre 1904-ben Párizsban betévedt egy anarchista estre, és nem győzött fintorogni azon, hogy ott „mindenki valaki”, ahelyett hogy szép rendben külön lennének a felszólalók egyfelől (a pódiumon, nyilván) és a publikum másfelől, a sorokban. Ráadásul „Piszkos Pierrot-k és Pierrette-ek integetnek suta arccal a falakról”.⁶ Milyen egy suta arc? Miért nem jó az, hogy integetnek legalább?

Demokrácia és irodalom

■ Nem lehet ugyan mindenki költő, de ugyan miért is akarna mindenki az lenni. Nem lehet mindenki sarkkutató, bányatulajdonos, horgász vagy kozmetikus, de igen, mindenki valaki. Ért valamihez, érzékeny rá, felelősséget vállal érte, ha kell, perel. Ha ezt komolyan vennénk, sokkal nehezebben települne az országra háziúr. És akkor máris eggyel közelebb lennének a demokráciához.

A demokrácia persze politikai fogalom, de ha a klisék hatalma alóli felszabadító hatását, a nyilvánosság előtti megszólalás formáinak kidolgozását nézem, akkor az irodalom is politikai fogalom. Van persze az a vonal is, amely az alattvalói öntudaton dolgozik (evodától egyetemig, és akkor ez a politika. Mindenképpen az irodalom képes eszközt adni arra, hogy valakinek tudja magát mindenki, saját gondolatokkal és tapasztalatokkal, és eszközt adni arra is, hogy képes legyen ezt a nyilvánosság előtt kifejezni.

Jacques Rancière a műfajok hierarchiájától, használati restriktióktól függetlenné vált beszédet nevezi demokratikus beszédmódnak, mely a beszélők egyenlőségére és együttlétük kontingenciájára épül.⁷ A szlem poetry egyetlen restriktiójával, a 3'15"-cel arra ad esélyt, hogy mindazok megszólalhassanak, akik szeretnének megszólalni. A szlem poetry esteken nagyon sokféle szöveget hallunk. Különböző hangok, arcok, gesztusok, sapkák, a fellépőket nem sminkelik, öltöztetik addig, amíg jól eladható és gyorsan elértéktelenedő áru nem lesz belőlük.

A szlem recepciója Magyarországon

■ Amellett, hogy gyorsan terjedt a szlem, és talán éppen ezzel összefüggésben a magyar kulturális élet, elsősorban pedig az irodalmi intézmények divatjenséget láttak benne. A divatjenségek természetesen értékmentes kifejezés, de egy tekintélyelvű megközelítésben negatív a konnotációja, értékes onnan nézve csupán az lehet, ami kiállta az idők próbáját. A költészet elsekélyesítésétől, a könnyen, gyorsan, durva eszközökkel szerzett sikertől tartottak, ami ha olykor jogos lehet is, figyelmen kívül hagyja azt a megváltozott viszonyrendszert, melyben a közönség nem passzív, felvilágosításra és szórakoztatásra váró tömeg, hanem aktív, autonóm személyekből álló sokaság.

Persztízféltévből/törekvből és korábbi ellentétek mintájából alakult ki a költők kontra szlemmerek beállítás, mintegy a népi-urbánus vita fantomjaként. Ez utóbbi is álprobléma volt, de versenypiaci közegben az ilyen „kit szeretsz jobban, anyukádat vagy apukádat?” kényszerítéseknek sokkal rezonábilisabbnak tűnik valamelyik oldalra állni, mint alaposan belegondolva magát a megosztó kérdést utasítani el. Az ellentétek kreálása két, igen egyszerű lépésből áll: 1. az egymástól különböző jelenségek összemosása, erőszakosan („vagy-vagy” zsarolással) két csoportba sorolása, 2. a két csoport egymás ellen fordítása. Van egy másik mintázat is, mélyseges hagyománnyal: kiemelni egyetlen elemet egy komplex jelrendszerből (versből, szlemből), azt haláltmegvető bátorsággal túláltalánosítani, majd háborogni. A digimodernitásnak és hálózati társadalomnak viszont rengeteg lehetősége és felülete van arra, hogy a párbeszédnek helyet adjon: a *Revizor* nevű online kritikai folyóirat ezt tette, amikor vitát kezdeményezett a szlem helyéről, szerepéről.⁸

A szerkesztők 10 író/költő/szlemmert/kritikust/irodalomtörténészt kértek fel a vitára. A hagyományosnak nevezhető paternalista-elitista kultúraféltés, a „magas irodalom” vs. populáris irodalom ezen a digitális felületen sokkal szubtilisebben jelent meg, mint egyébként. Nagyjából minden hozzászóló megjegyezte, hogy kontraproduktívnak tartja a költészet és a szlem szembeállítását, ugyanakkor kifejezőmód, nyelvi megformálás szintjén némelykor mégis visszaköszönt a fensőbbes, kioktató viszonyulás. Amikor Braun Barna, bizonyára a legjobb szándékkal, abbéli reményét közli, hogy „ellentétben az eddigiekkel a jelen vita nem fog – mint a legtöbb megszólalás a tárgyban – görcsös, semmire ki nem futó vitákba, egymásra mutogatásba és a lövészárkok kiásásába torkollni”,⁹ mintha nem venné észre, hogy már

startból klisébe (és háborús klisébe) szorítja az új beszédhelyzetet. „Egymásra mutogatás”, „lövészárkok kiásása” – az ilyen összefagyott szavakat (az urukhoz mindhalálig hű szolgálakat) szabadította ki Erdély Miklós a *Metánban* (nemcsak a bűnt lehet *töredelmesen bevallani*, hanem egy verset is be lehet fejezni *töredelmesen*).

A militarista asszociációs mező mellett az irodalomhermeneutikai zsargon sem alkalmas olyan sokszínű, sokműfajú, változó regiszterű és néha konkrét politikai tétellel bíró jelenség leírására, mint a szlem: „sajnos jelen pillanatban úgy látom, a slamre semmilyen értelmes módon nem lehet *reflektálni*, sem kritikát megfogalmazni az egésszel szemben, ahogy nem lehet rosszat mondani egyetlen *alkotóról* vagy *szövegről* sem.”¹⁰

Az általam kiemelt szavak: *reflektálni*, *alkotó*, *szöveg* egy alapvetően szövegcentrikus, értelmezői perspektívát jeleznek, ahonnan szükségképpen nem érzékelhető, vagy pusztán részlegesen, szövegét tekintve érzékelhető a performatív, interakciót előhívó esemény. Amihez az volna fogható, ha a *Cosi fan tuttét* csak a librettója alapján értékelnénk. Másfelől el se tudom képzelni, hogy meg lehetne tiltani a reflektálást, de nem is a mondat igazságértéke számít most, mert a beszélgetést nem a tévedések ölik meg, a tévedéseket meg lehet cáfolni, a beszélgetésnek akkor van vége, ha olyan hangnemet használunk, amelyben a beszélgetőpartner szükségszerűen alacsonyabb pozícióban van. „Alkotóhoz” viszonyított szubkultúr. Braun kétszer is szubkultúrának mondja a szlemet, és itt sem azt látom problémának, hogy ezt mondja, hanem azt a szemléletet, amely kultúrára és szubkultúrára oszt. Hasonlót Simon Mártonnál is találhatunk az elitte nemesedés/sorvadás ellentétének megképzésével. Amiből arra következtetni, hogy nyelvi struktúránk nehezkesebbek, nem tudják követni a technikai és társadalmi innovációkat, és mindarra, amire nincsen még kialakult szóhasználat, oppozíciók kliséit húzza. Pontosan ezért van szükség még a vizuálissá vált kommunikációban is a nyelvi kreativitásra, vagyis: szépirodalomra.

Mert mi van fent, és mi van lent, és mi a magas, és mi az alacsony, mi a szupra, és mi a szub? Hol vagy te, aki ezt mondod, hol vagyok én, hol mi? A *Holmi* nevű folyóirat valahogy mindig előkerül mint az elitista irodalom szinekdochéja,¹¹ jóllehet éppen ott olvastam az egyik legizgalmasabb szöveget a bécsi akcionizmusról, amiben annyi vér, ordítózás, performansz, fájdalompóz és politika van, hogy nem is értem, hogyan lehetne szerkesztői szűrőjét a „poszt-posztmodern próza- és/vagy líratörténettel”¹² azonosítani.

Amikor a szlem a saját elismertetése mellett érvel, és nem bontja meg a nyelvi sztereotípiákat, képtelen észrevenni, hogy nem a *Holmi* jelzi az irodalmi intézmények gyanakvó zártságát, hanem minden olyan megnyilvánulás, amely kliséket, ketreceket, stigmákat propagál. És ilyesmi ugyanúgy megjelenhet a szlemeseményeken is.

Popularitás, közönség, tömeg, sokaság

■ Miért volna szükségszerű, hogy a szlem közönsége tömegként viselkedjen? Miért volna szükségszerű, hogy egy adott létszám fölött „csak éljenezni vagy fújolni” lehessen? Igen, egy olyan társadalomban, amely az individuális mohóságon és az ájult tömegbe-oldódáson kívül mást nem ismer, ez adottság. A szlem szembesít a diktatúrákban domesztikált közállapotainkkal, hogy képtelenek vagyunk egyszerre szolidarisak és kritikusak lenni, inkább gyorsan kiábrándulunk '56-ból, '68-ból, vagy a télírozás diákkorradalomból, mert kényelmetlen együtt gondolkodni, vitatkozni, szavakat, fogalmakat egyeztetni, és nincs egy nyomorult császár, aki megmondván, mennyi az annyi, fölmenthetne a folyamatos felelősség alól.

Bagi Zsolt Spinozából vezeti le a diverzifikációra alapozott sokaság (*multitudo*) fogalmát. Nem arctalan tömeg, hanem olyan társaság, amely integrálni képes a különbözőket, anélkül hogy ráerőltetné a fűt vagy a wát.¹³ „Az, hogy a társadalom közös ingeniumának integrálnia kell minden különös életmódot, azt jelenti, hogy meg kell jelenítenie azokat, és általában véve viszonyt kell kidolgoznia hozzájuk. Sem azok elnyomása, sem az azokkal szembeni közömbös viszony (sem az asszimiláció, sem a tolerancia) nem képes autentikus társadalmat kialakítani, azaz olyan társadalmat, amely hatalma gyarapításaként fogja fel saját diverzítását.”¹⁴

Lehet ugyan ironizálni a munkásosztályon, mint azt Marno János teszi – „Mert a felnőtt munkásosztály, valamint a munkaalapú társadalom munkanélküli polgára aligha adja fel a televíziós szórakozási szokásait a szlem poetryst élvezkedés kedvéért”¹⁵ – csak éppen kár nem észrevenni, hogy már elég régóta nincs munkásosztály. Van viszont rugalmas munkaidőben tengődés létminimum alatt, otthonról bedolgozás, prekariátusság és van munkanélküliség. És még ezeken túl is darabokba vagyunk szegmentálva. A szlem arra esély, hogy legyen közös tér, ahol mást is hallunk, mint saját komfortzónánk markereinek megerősítését.

De itt is hat a gravitáció, a szlem egyáltalán nem garancia a diverzitásra, kreativitásra, új hangok és új előadásmódok megjelenésére. Kemény Lili (e tekintetben összhangban Marno Jánossal) pont azt lobbantja a szlemerek szemére, hogy „olyan gondolatokat vezet[nek] elő,

amiket mindannyian azért értünk, mert mi is ugyanazt az öt hírportált olvassuk, és már ismerjük ezeket az érveket, hasonlatokat, kiszólásokat, botrányokat”.¹⁶ A jó szlemszövegek viszont nem a szalagcímekeket reciklálják, hanem mondanak valamit pl. a 3,3 milliárd szegény országaról. Egy szegény egyetlen percéről. Hogy ne kiszólás, hasonlat és tíz percig tartó botrány legyen.

Ami egyre nehezebb a posztmodern szimulákrumok és a konkrét háborúk között. A képi fordulat után. Ömlenek ránk a képek az utcán, a villamoson, a telefonon, és alig tudunk mit kezdeni velük, hagyjuk magunkat átéteni általuk, részint mert erre alig is készít fel az iskola, részint mert a kritikai attitűdöt percepciónk kicselezi, és egyből beég a kép az agyunkba. S közben megint egy barátunk elvesztette a munkáját.

A posztmodern filozófia, attitűd vagy stílus felől sem a fenti mondat, sem az autenticitás, vagy a tennivalamitérte-igénye nem értelmezhető. Az *anything goes* szemlélet viszont, ebben a megint szép, új világban nem több, mint sekélyes önfelmentés, felelősségelhárítás. Ha valaki képes arra, hogy gondolatait a maga testi valóságában, a maga gesztusaival előadja, az lehetőség az autenticitásra, a szabad, autonóm nézőpont manifesztációjára. Ünnepe egy olyan korban, amelyben egyre kevesebb a tér és idő a fizikai együttlétre, és ezt olyan alapzajú tömegbulikkal kamuflálja a szisztéma, ahol képtelenség egymással beszélgetni. (Régebben a zsarnokság idején bezáratták a kávéházakat, most hangos zene szól bennük.)

A szlem viszont nem ad garanciát a hitelességre: nem elég kiállni és mondani, hiszen a valóság is manipulált, meg én is az vagyok. Timotheus Vermeulen és Robin van den Akker a metamodernizmus kifejezéssel erre a dilemmára talált választ.¹⁷ A metamodern művészet komolyan és érvényesen szeretne megmutatni, létrehozni valamit, ugyanakkor mégsem naiv, tisztában van vele, hogy korábban már mindent megcsináltak, megmutattak és átkódoltak úgy, hogy fogyaszthatóvá váljon. Viszont mindig van új helyzet, a kortárs új helyzet pedig olyan jelenségeket hívott elő, mint az ökoirodalom, a zsigeri realizmus, a fórum-színház vagy a szemünk láttára történő performanszok akár a nyilvános tereken, akár egy kiállítóterben. Ezek a jelenségek értelmezhetetlenek pusztán esztétikai megközelítésben, ugyanakkor a világmegváltás naivitása sem jellemző rájuk. Oszcillálnak hát irónia és őszinteség között, jelen pillanat és jövőre orientáltság között. Hasonló dolog történik a szlem révén is, ami performansz is meg költészet is, de a posztmodernbe azért nem fér be, mert hiába, hogy különböző tudományok kutatási területeinek metszéspontjában képződik meg,¹⁸ de többnyire komolyan gondolja, amit mond:

*és csak játszom ugyan
de ti azért vegyetek komolyan*

– így fejezi be Simon Márton *Hagyományos költő* című versét/performanszát. Benne van a metamodernizmus ironikus naivitása, és igen szubtilisan az is, hogy ugyan visszautasítja a hagyományos költőszerepet, de ezt úgy tudja megtenni – nem tagadom, számomra ez igazi bravúr –, hogy ne konstruáljon ellentétet mégsem: a két befejező sor majdnem idézet egy hagyományos – legalábbis nem szlemmer – költőtől, Szilágyi Domokostól. 1959-re datálják a *Nyár* című versét, mely úgy zárul:

*– Én játszom ugyan,
de ti
vegyetek komolyan.*¹⁹

Simon Márton nem szó szerint idéz, föllazítja a versmondatot, amit tekinthetünk pontatlanságnak is, de tekinthetünk a beszélt nyelvhez való közelítésnek is. A pontatlanság zárványt okoz, akkor jár jól az olvasó, ha azt az értelmezést választja, amelyiken tovább lehet jutni. És a beszélt nyelvhez közelítés szándéka továbbvezet, a költői nyelv kitüntettségének a feloldásához, valamint a költő kultikus szerepének a lebontásához. Szilágyi Domokos esetén pedig ez többszörösen meg is történt: a múlt század hatvanas éveinek generációjának kultikus költője volt, öngyilkossága köré legendákat szöttek, hogy a rendszerváltás után a titkosszolgálati levéltárok-ból előkerüljenek az ügynöki jelentései, amelyek prózai magyarázatot adtak skizoid viselkedésére, hallgatagságára, súlyos depressziójára.²⁰

A valóság, bármennyire nehezen hozzáférhető kategória is legyen, ha számúvze van a költészetből, utólag értelmezi át a verseket és a hozzájuk fűződő viszonyunkat. A szlem már nem hárítja a valóságot, számára a költészet nem menekvés. Legjobb pillanataiban egyáltalán hozzá akar férni a valósághoz. Aztán beszélgetni is akar róla, vitatkozni, közösen gondolkodni, meg még változtatni is akar azon, hogy ki-ki a számára rendelt ketrecren kelljen eltöltse életét.

Selyem Zsuzsa

■ JEGYZETEK

1. Még nincs közmegegyezés a tekintetben, hogy magyarul hogyan írjuk: *slam-poetry*, *slam poetry* vagy *szlem*. Ez utóbbi írásmódot használom, a *gentry* szó magyar nyelvbeli otthonos *dzsentrijének* a mintájára.
2. Mavrák Kata Hugee: *Új csapás – a Magyar slam poetry rövid története*. http://recorder.blog.hu/2013/06/06/uj_csapas_a_magyar_slam_poetry_rovid_tortenete – utolsó hozzáférés: 2015. március 27.
3. <http://www.litera.hu/lathatas/budapest-slam-3> – utolsó hozzáférés: 2015. március 27.
4. 1994-ben vezeti be Gottfried Boehm az „ikonische Wendung” fogalmát, vele egy időben W.J.T. Mitchell „pictorial turn”-ról beszél. A paradigmaváltás lényege, hogy a képek nemcsak reprezentálnak bennünket, hanem alakítanak is.
5. Az évenként megrendezett Országos Slam Poetry bajnokságok helyszíne a Trafó Kortárs Művészeti Központ, amely egy negyven évig elhagyatott álló transzformátor-épület átalakításával lett a kortárs magyar kultúra világszinten elismert intézménye. Kolozsváron a Bulgakov Café és a Midi Klub után az évek óta lepusztulásnak kitett valamikori vodkagyár épületében létrejött művészeti központ, a Zug Zone a szlemestek színtere.
6. Ady Endre: *Az anarchisták gyülekezetében*. <http://welemany.transindex.ro/?cikk=24520> – utolsó hozzáférés: 2015. március 24.
7. A gondolatot Jacques Rancière *A néma beszéd* című esszéjében fejtette ki. Lásd Jacques Rancière: *La parole muette*. Essai sur les contradictions de la littérature. Hachette Littératures, Paris, 1998.
8. Ezen írás korábbi verziója a Revizor nevű kritikai portál kezdeményezte vita lezárásaként jelent meg: <http://revizoronline.com/hu/cikk/5254/vita-a-slam-poetryrol-a-revizoron-10/> – utolsó hozzáférés: 2015. március 27.
9. Braun Barna: *Fű legyen a slam vagy wá?* <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/5176/vita-a-slam-poetryrol-a-revizoron-1/> – utolsó hozzáférés: 2015. március 24.
10. Uo. – kiemelés tőlem, SZs.
11. A *Holmi* szépirodalmi folyóirat az 1989-es politikai fordulat idején alakult, és 2014 decemberében szűnt meg. Alapítói a 20. század elejének meghatározó, modernista, a nyugat-európai kultúrára fókuszáló irodalmi folyóiratát, a *Nyugatot* tekintették példaképüknek. A 40 éven át tartó diktatúra sajátos intézménytörténeti következményekkel is járt: a rendszerváltáskor visszatérni a zsarnokság előtti struktúrához szabadság- és progresszióérzést adott, jóllehet az eltelt időszakban megváltozott a társadalmi kommunikációnak majdnem minden eleme. A Revizor-vita idején, 2014 október–novemberében még létezett a *Holmi*, de körön kívül senki nem tudta, hogy már az utolsó számot szerkesztik. Alapos, szociológiát, médiatudományt, irodalomtudományt, politológiát egyaránt hasznosító elemzéssel föl lehetne tární a lap megszűnésének okait, melyek bármennyire megalapozottak volnának is, a magyar kultúra egyik, talán elkerülhetetlen veszteségét magyaráznák meg.
12. Kapelner Zsolt: *Slam poetry misszionárius pózban*. <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/5199/vita-a-slam-poetryrol-a-revizoron-3/> – utolsó hozzáférés: 2015. március 24.
13. Braun Barna: *Fű legyen vagy wá?* <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/5176/vita-a-slam-poetryrol-a-revizoron-1/> – utolsó hozzáférés: 2015. március 24.
14. Bagi Zsolt: *Helyi arcok, egyetemes tekintetek. Facies localis universi*. Műút könyvek, Miskolc, 2012.
15. Kemény Lili: *Urbánus-humanista-feminista mise*. <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/5235/vita-a-slam-poetryrol-a-revizoron-6/> – utolsó hozzáférés: 2015. március 24.
16. Uo.
17. Timotheus Vermeulen – Robin van den Akker: *Notes on Metamodernism*. Journal of Aesthetics and Culture. 2010/2.
18. Závada Péter: „Saját nyelvük nyakazza le őket”. <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/5242/vita-a-slam-poetryrol-a-revizoron-8/> – utolsó hozzáférés: 2015. március 24.
19. Szilágyi Domokos: *Kényszerleszállás*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 43.
20. Lásd Selyem Zsuzsa (szerk.): *Magány és ányék. Egy Szilágyi Domokos nevű ember a Szekuritáté hálóójában*. Láthatatlan Kollégium/Tranzit Alapítvány, Kvár, 2008.